

Materijali u kiparstvu - memento mori u skulpturi

Bogović, Dorja

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:251:918613>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU

ODSJEK ZA VIZUALNU I MEDIJSKU UMJETNOST

DORJA BOGOVIĆ

**MATERIJALI U KIPARSTVU -
MEMENTO MORI U SKULPTURI**

ZAVRŠNI RAD

MENTORICA: doc. dr. art. Margareta Lekić

SUMENTORICA: Josipa Stojanović, umj. surad.

Osijek, 2024.

Sažetak

Ideja Memento mori razmatrana je od antičkih vremena i prisutna u različitim kulturama i religijama. Razvila se u rimskoj eri i podsjetnik je na ljudsku smrtnost i prolaznost vremena. Kao koncept u umjetnosti, Memento mori usmjerava fokus na ono što najčešće želimo duboko potisnuti - na prolaznost života i neizbježan dolazak smrti svakome čovjeku. Završni rad opisuje proces stvaranja skulpture naziva *Memento mori* kroz materijale, kiparske tehnike i tehnologije, ali i psihičke i emocionalne procese koji su autoricu inspirirali i motivirali na rad. Skulptura prikazuje ženski akt u izuzetno ranjivom stanju u borbi s propadanjem i nestajanjem. Ostvarenje ovog rada pokušaj je da se idejom Memento mori naglase osjećaji otpora, nemoći, patnje, straha, smrti i iskorištavanja.

Ključne riječi: *skulptura, memento mori, podsvijest, prolaznost života, ženski akt*

Abstract

The idea Memento mori has been considered since ancient times and is present in different cultures and religions. It developed in the Roman era as a reminder of human mortality and the transience of time. As a concept in art, Memento mori focuses on what we most often want to deeply suppress - on the transience of life and the inevitable arrival of death for every human being. The thesis describes the process of creating a sculpture titled Memento mori through materials, sculpting techniques and technologies, as well as psychological and emotional processes that inspired and motivated the author to create the work. The sculpture depicts a female nude in an extremely vulnerable state struggling with decay and disappearance. The realization of this work is an attempt to emphasize through the idea of Memento mori, the feelings of resistance, helplessness, suffering, fear, death and exploitation.

Key words: *sculpture, memento mori, subconsciousness, transience of life, female nude*

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja DORJA BOGOVIĆ potvrđujem da je moj ZAVRŠNI rad
pod naslovom MATERIJALI U KIPARSTVU -
MEMENTO MORI U SKULPTURI
te mentorstvom MARGARETA LEKIĆ

rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranog rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog/diplomskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Osijeku, 4.9.2024

Potpis

Dorja Bogović

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. PRIKAZI MEMENTO MORI KROZ POVIJEST	2
2.1. Antika	2
2.2. Srednji Vijek	4
2.3. Suvremena umjetnost	5
3. FIGURE SMRTI KAO UKRAS NA STOLU.....	7
4. PRIKAZI SMRTI U SKULPTURI	8
4.1. Prikazi smrti u hrvatskom kiparstvu	14
5. MORIVACIJA I OPIS RADA MEMENTO MORI – ŽENSKI AKT	18
6. PROCES IZRADE – KIPARSKA TEHNIKA I TEHNOLOGIJA.....	21
7. ZAKLJUČAK	24
8. LITERATURA	25
9. SLIKOVNI PRILOZI	28

1. UVOD

Memento mori latinski je izraz koji u doslovnom prijevodu znači: "Sjeti se da ćeš umrijeti!". Ova filozofska i religijska ideja podsjeća ljude na prolaznost života i njihovu vlastitu smrtnost. *Memento mori* nije samo podsjetnik na smrtnost, nego i poziv na odvajanje od svjetovnih dobara i materijalnih luksuza s ciljem poticanja promišljanja o životu i usmjeravanja pažnje na duhovne aspekte ljudske egzistencije. U ovom radu predstavljen je pojam *Memento mori* kroz povijest, hrvatsko kiparstvo te praktičan rad, odnosno skulpturu ženskog akta – svojevrsnu introspekciju i pobjedu nad samom sobom i vlastitim strahovima. Pojam *Memento mori* objašnjen je kroz povijesni pregled; razdoblje Antike, srednjeg vijeka pa do suvremene umjetnosti navodeći referentne primjere i umjetnike koji su bili ključni u okviru ove teme. Osim povijesnog pregleda u poglavljima *Figure Smrti kao ukras na stolu* pobliže se opisuju djela iste teme. U poglavlju *Prikaz smrti u hrvatskome kiparstvu* opisano je nekoliko radova hrvatskog umjetnika koji se bavio konceptom *Memento mori*. O praktičnom radu, inspiraciji i motivaciji za skulpturu ženskog akta, kao i vlastitom mentalnom i emocionalnom stanju, te proživljene emocije tijekom kreativnog procesa, opisane je u posljednja tri poglavlja.

2. PRIKAZI MEMENTO MORI KROZ POVIJEST

Memento mori ukazuje na prolaznu prirodu materijalnih stvari, s naglaskom na besmrtnost duša i potrebu da se okrene svojoj nutрини kako bi se pripremili za zagrobni život. Koncept je usmjeren na ideju da svaki čovjek živi zahvalno te da svoj život oblikuje prema pravim moralnim vrijednostima. Iako su se kulturni i povijesni konteksti mijenjali kroz vrijeme - temeljna poruka ostala je relevantna i prisutna u različitim oblicima do danas.

2.1. Antika

Koncept *Memento mori* začet je u antici, preciznije u starom Rimu. Ideja se razvila iz običaja tj. slavlja koja su se odvijala nakon ratnih pobjeda. Nakon trijumfa u ratu organizirala bi se velika slavlja u kojima su slavili svoje vojskovođe. Kada bi generala slavili zbog njegovih pobjeda, uz njih bi bili njihovi robovi ili sluge koji su im polako na uho govorili: "*Respice post te. Hominem te memento*", a u prijevodu znači: „Pogledaj iza sebe. Sjeti se da si samo čovjek“ Na taj su način robovi i sluge svoje vojskovođe podsjećali na njihovu vlastitu smrtnost i prolaznost njihove moći čak i u trenucima kad bi pobjeđivali i činili se neuništivima. Ovaj ritual podsjećao je vojskovođe da, unatoč njihovoj pobjedi i trenutačnoj slavi, oni i dalje ostaju samo obični smrtnici kao i svi drugi.¹

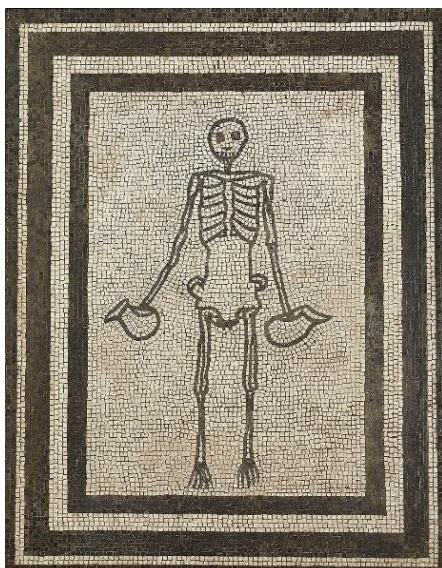
Na slici 1 prikazan je mali mozaik otkriven u Pompejima koji datira iz prvog stoljeća. Na gornjem dijelu mozaika prikazani su alati za balansiranje i mjerenje, libela i visak, koji podupiru lubanju s ušima. Lubanja sjedi na vrhu leptira, koji se nalazi na kotaču. Leptir simbolizira živu dušu umrle osobe, dok se kotač sreće povezuje s božicom Fortunom, za koju se vjerovalo da nasumično vrti kotač, donoseći nekima sreću, a drugima patnju. S lijeve strane mozaika, žezlo omotano ljubičastom tkaninom predstavlja bogatstvo, dok desno, drveni štap omotan smeđom tkaninom simbolizira siromaštvo. Tema ovog mozaika potječe iz helenističkog razdoblja i prikazuje smrt kao silu koja jednako pogađa sve, koja briše sve razlike u bogatstvu i društvenom statusu. Njegova svrha bila je podsjetiti promatrače na prolaznost materijalnih vrijednosti. Poruka "zapamti da ćeš umrijeti" dobiva posebno značenje s obzirom na to da je mozaik pronađen tijekom iskapanja 1874. godine, zakopan ispod tri metra ruševina, krhotina i

¹ Memento Mori i Vanitas, The Art Story URL: <https://www.theartstory.org/definition/memento-mori-vanitas/>

vulkanskog pepela.¹ Slični *Memento mori* mozaici pronađeni su i u drugim triklinijama u Pompejima, poput onog u Kući Fauna koji prikazuje kostura koji nosi vrčeve vina (Slika 2). Ikonografija smrti u scenarijima objedovanja izgleda više razigrano nego morbidno, oni potiču na piće i veselje. Prijeteća mogućnost smrti u svakom trenutku nameće pitanje: „Zašto se večeras ne zabaviti?“²

Slika 1. *Memento Mori*, nepoznati umjetnik, 1. stoljeće, 42x47 cm, mozaik

Slika 2. Podni mozaik kostura koji drži vrčeve za vino, 1. stoljeće

² Drevni mozaik kostura pronađen u Turskoj (2016) *The History Blog* URL: <http://www.thehistoryblog.com/archives/41874>

2.2. Srednji Vijek

U srednjem vijeku od 5. do 15. stoljeća, *Memento mori* postaje puno više od filozofske izreke, ono postaje duboko ukorijenjeni način razmišljanja i ponašanja u svakodnevnom životu, religiji i umjetnosti. To se dogodilo zbog toga što se u 14. stoljeću pojavila kuga, tj. crna smrt koja je natjerala svakog čovjeka da se panično boji smrti i prolaznosti vremena, gubitka, boli i samoće.

Dok je filozofija stoicizma vidjela neizbježnost smrti kao podsjetnik na traženje rasta i ispunjenja u svakodnevnom životu, u ranom kršćanstvu *Memento mori* dobiva ozbiljnije značenje. Pad Rimskog carstva u petom stoljeću doveo je do zbrkanog i nesređenog razdoblja iz kojeg je katolička crkva izašla kao najmoćnije institucionalno tijelo. Carevi i vođe ubrzo su shvatili da je najbolji način za zagrobni život i zadržavanje moći kroz stvaranje bliske vjernosti crkvi. U kasnom srednjem vijeku, oko 1300-ih godina počele su se stvarati grobnice leševa ili transi, koje su sadržavale skulpturalni prikaz tijela preminule osobe, obično u procesu raspadanja, na vrhu grobnice. Spomenici s leševima osmišljeni su kao izjava pobožne poniznosti kao i čvrste vjere u uskrsnuće kako je izraženo u Jobu 19:25-26: "Jer znam da moj Otkupitelj živi i u posljednji ću dan ustati iz zemlje. I opet ću se obući u kožu svoju, i u tijelu svome vidjet ću Boga svoga"³. Jedan od najranijih prikaza tranzita je lik francuskog liječnika Guillaumea de Harsignyja (Slika 3).⁴

Grobnica Guillaumea de Harsignyja, koja se nalazila u crkvi Cordeliers de Laon, uništena je tijekom revolucije. Sačuvana je samo skulptura koja ga prikazuje u transu, a izrađena je, kako je oporukom tražio, godinu dana nakon njegove smrti, 1394. godine. Odabir ove vrste skulpture može se objasniti osobnošću pokojnika, tada je cijelo društvo tog vremena bilo suočeno s brutalnom stvarnošću smrti, kroz epidemije kuge, gladi i ratova tijekom čitavog 14. stoljeća. Transi je izrezan iz monolita, oblikovan u vrlo pravocrtnom položaju i s gotovo savršenom osnom simetrijom. Na trapezoidnoj ploči leži leš koji je prikazan nag i mršav, ali s kožom koja je još uvijek netaknuta i napeta preko lubanje i kostura. Jasno se vide mišići, a šake su oslonjene na zdjelicu. Isklesan u vapnencu, izvorno je bio obojen realističnim bojama.⁵

³ Memento Mori i Vanitas, The Art Story URL: <https://www.theartstory.org/definition/memento-mori-vanitas/>

⁴ Grobnica Guillaumea de Harsignyja (2010), Church monuments society URL: <https://churchmonumentsociety.org/monument-of-the-month/cadaver-monument-of-guillaume-de-harsigny-d-1393-musee-de-laon-france>

⁵ Grobnica Guillaumea de Harsignyja, Musenor URL: <https://www.musenor.com/collections/arts-et-education/transi-de-guillaume-d-harsigny>

Slika 3. Grobnica Guillaumea de Harcignya, nepoznati umjetnik, vapnenac, 1394., 184 cm

2.3. Suvremena umjetnost

Britanski umjetnik Marc Quinn načinio je rad naziva *Self*. Umjetnik je odlio portret vlastite glave od svoje krvi koju je potom zamrznuo (Slika 4). Bavio se temama identiteta i smrtnosti, podsjećajući gledatelje na prolaznost života i neizbježnost smrti. Umjetnik bi prvo je uzeo krv iz svog tijela tijekom pet odvojenih sesija kako bi skupio ukupno 5,7 litara, što je prosječna količina u ljudskome tijelu. Zatim bi napravio odljev svoje glave pomoću silikonskog kalupa (Slika 5), stvarajući detaljan prikaz crta lica. Potom se u kalup ulijevala njegova krv i zaleđivala se na pažljivo održavanoj temperaturi od -18 stupnjeva Celzijusa⁶. Glava je suptilno podignuta sa stisnutim usnama i zatvorenim očima, što daje osjećaj mira i spokoja kao da spava ili je preminuo. Umjetnik je svakih pet godina tijekom 20 godina stvarao novu skulptura *Self*. Između prvog rada, nastalog kad je Quinn imao 27 godina, i posljednjeg, u 42. godini života, vidljivi su jasni znakovi starenja (Slika 6)⁷. Kao što je primjetno na primjerima, lice mu postaje napuhanije, a bore oko očiju i usta izraženije i dublje. Umjetnikova želja je da se nakon njegove smrti izvadi krv iz njegovog preminulog tijela te da se njegova posmrtna maska napravi od njegove krvi. Quinnova serija autoportreta može se povezati s nadgrobnim skulpturama i posmrtnim maskama ranih civilizacija gdje je namjera bila bilježenje fizionomije preminulih osoba, tj. duhovna pobjeda smrti. Kritičari umjetnosti i znanstvenici prepoznali su dublje slojeve značenja unutar djela. Gledali su na *Self* kao na dirljivu meditaciju o smrtnosti, identitetu i prolaznoj prirodi života. Nekoliko Quinnovih djela dotiču se cikličke prirode

⁶ Sara Barnes (2022), MY MODERN MET URL: <https://mymodernmet.com/marc-quinn-self-sculpture/>

⁷ James Romaine, Image journal URL: <https://imagejournal.org/article/marc-quinn-matter-life-death/>

ljudskog postojanja. Prikazujući ljudsko tijelo u različitim fazama života i raspadanja, Quinn predstavlja nefiltrirani pogled na životno putovanje, od rođenja do neizbježne smrti⁸.

Slika 4. Marc Quinn, *Self*, 1991., krv, 208x63x63 cm

Slika 6. Marc Quinn, *Self*, 2011., krv, 208x63x63 cm

Slika 5. Marc Quinn, *Self*, proces izrade kalupa

⁸ Acoris (2023), Andipa URL: <https://andipagallery.com/blog/109-marc-quinn-delving-into-death-and-the-human/>

3. FIGURE SMRTI KAO UKRAS NA STOLU

Memento mori često je tema koja je zastupljena u skulpturama manjeg formata, a koje su bile izložene u vitrinama iz 16. stoljeća na dalje. Tehnike korištene za izradu bile su rezbarenje u drvu i kamenu gdje bi kipar prvo izradio osnovni oblik skulpture, a zatim bi detalje i površinu precizno oblikovao noževima ili dljetima. Iako su prije 15. stoljeća ljudi neobojevu skulpturu smatrali nedovršenom, oko 1460. godine drvorezbari u sjevernoj Europi ostavljali su radove namjerno neukrašene.⁹

Na slici 7. možemo vidjeti primjer takve skulpture, tj. drvenu rezbariju koju je izradio njemački umjetnik Hans Leinberger 1520-ih godina. Skulptura ovog tipa najčešće je prikazivala mrtvacu uspravnog tijela, truplo s razderanim odijelom od mesa i otkrivenih rebara. Složenost rezbarenja ove statue pokazuje kvalitetu drveta i vještinu umjetnika, da se utroba može izdubiti i koža oguliti, a da se oblik ne uruši. Figura je ponekad znala držati nekakav simbolički predmet. Leš u Leinbergerovoj skulpturi drži svitak s latinskim natpisom koji u prijevodu znači “Ja sam ono što ćeš ti biti. Bio sam ono što si ti. Za svakog čovjeka je tako.”¹⁰

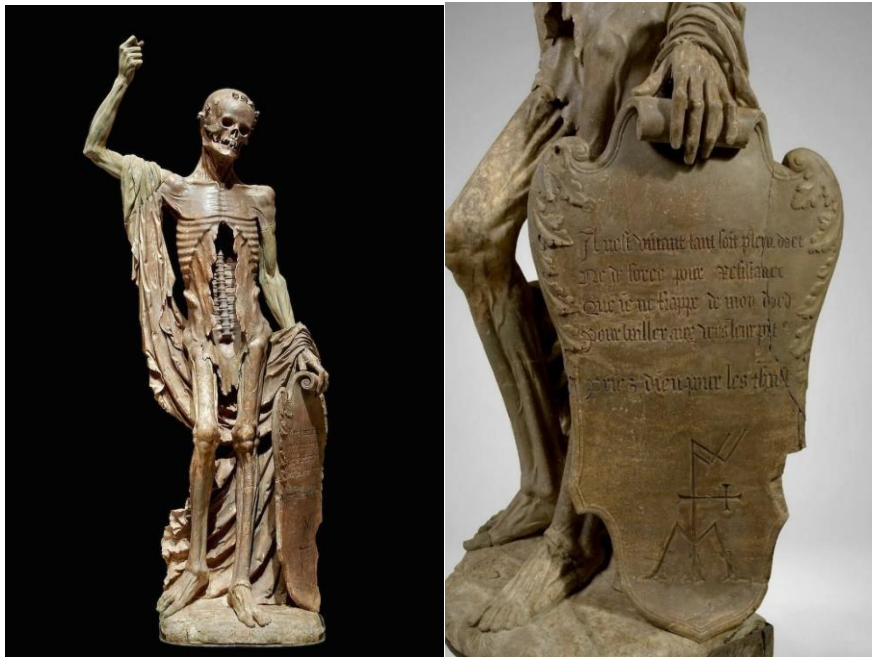
Slika 7. Hans Leinberge, *Figura smrti*, 1520-ih, drvo, visina 24,7 cm

⁹V&A (2003) URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O88326/death-statuettes-unknown/#object-details>

¹⁰ Ella Morton (2016), Atlas Obscura URL: <https://www.atlasobscura.com/articles/in-the-16th-century-the-best-office-decor-was-a-tiny-rotting-corpse>

4. PRIKAZI SMRTI U SKULPTURI

Na slici 8. vidimo skulpturu koja prikazuje alegoriju smrti svetog Inocenta a pripada razdoblju gotičke umjetnosti. Skulptura je visoka 1,2 metra i izvorno je smještena u središtu "Groblja nevinih" u Parizu, koje je zatvoreno 1786. Ne postoji puno informacija o autoru i vremenu nastanka skulpture. Procjenjuje se da je nastala oko 1530. godine. Skulptura je kostur koji drži štit na kojemu je napisan stih: „Živim samo u umjetnosti bez snage i otpora. Koga sam pogodio svojom strijelom da ih pošalje u siromaštvo moli se Bogu za pokojne". Nakon zatvaranja groblja na kojemu se skulptura nalazila, 1780., skulptura je odnesena u Saint-Gervais, zatim u Notre-Dame, gdje su restaurirane ruke, a zatim ide u Muzej francuskih spomenika. Od 1866. godine u vlasništvu je Muzeja Louvre.¹¹

Slika 8. *Smrt svetog Inocenta*, 1520. – 1530., gips, visina 120 cm

Jedan od upečatljivijih *Memento mori* prikaza u punoj veličini je skulptura Renéa de Chalona, francuskog princa koji je umro u 25. godini u opsadi Saint-Diziera 1544. godine (Slika 9). Umjetnička forma popularna u zapadnoj Europi tijekom renesanse, prikazuje preminulu osobu tijekom prijelaza između života i smrti, poznato kao transi¹². Skulptura prikazuje prinčevu

¹¹ Smrt svetog Inocenta, Louvre URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010094573>

¹² Ella Morton (2016), Atlas Obscura URL : <https://www.atlasobscura.com/articles/in-the-16th-century-the-best-office-decor-was-a-tiny-rotting-corpse>

osušeno tijelo kako drži vlastito srce u zraku. Obično su skulpture heroja koji poginu u bitci isklesane pompozno, prikazujući hrabrog borca s žestokim stavom, zastrašujućim mišićima i odlučnim izrazom lica, ali u slučaju Renéa de Chalona nije tako. Kad je došlo vrijeme za obilježavanje princa u kamenu, renesansni francuski kipar Ligier Richier isklesao je truli leš s isjeckanim mišićima koji su padali s kostiju i kožom koja je visjela u preklopima preko šupljeg kostura. Lubanja kostura gleda prema podignutoj lijevoj ruci - izvorno je ova ruka držala prinčevo stvarno osušeno srce¹³. Time je ispunjena njegova navodna samrtnička želja, da njegova grobnica prikazuje njegovo tijelo kakvo će biti tri godine nakon njegove smrti. Skulptura je izložena u crkvi Saint-Étienne u francuskom gradu Bar-le-Duc, a smještena je iznad oltarne pale od isklesanog mramora i vapnenca. Iako se skulptura pripisuje Ligieru Richieru, ostali dijelovi, poput grba i poderane draperije, dodani su u 16. i 18. stoljeću. 18. lipnja 1898., proglašena je povijesnom skulpturom, a grobnica je premještena na čuvanje u Panteon u Parizu tijekom Prvog svjetskog rata, prije nego što je vraćena u Bar-le-Duc 1920. godine. Skulptura i oltarna pala restaurirani su između 1998. i 2003., a replike se nalaze u Musée Barrois u Bar-le-Ducu i Palais de Chaillot u Parizu.¹⁴

Slika 9. Ligier Richier *Transi* skulptura Renéa de Chalona, 1544.-1557., mramor i vapnenac, visina 170 cm

¹³ Ella Morton (2014), SLATE URL: <https://slate.com/human-interest/2014/09/transi-statues-and-cadaver-tombs-memento-mori-of-renaissance-europe.html>

¹⁴ Atlas Obscura (2009) URL: <https://www.atlasobscura.com/places/transi-de-ren-de-chalon>

Rad Vrijeme i smrt je terakota s tragovima pozlate koju je izradio talijanski kipar Gian Lorenzo Bernini. Vjeruje se da je rad zapravo model skice za zidnu grobnicu ili za privremeni pogrebni ukras (Slika 10). Skulptura prikazuje Vrijeme u obliku figure koja na svojim ramenima nosi lijes, podižući tijelo pokojnika iznad dosega Smrti. Smrt, predstavljena u obliku kostura, ostaje uskraćena svoje "nagrade", pokušavajući dohvatiti lijes. Skulptura je prvi put prepoznata 1900. godine kao Berninievo djelo jer pokazuje karakteristične značajke njegovog stila, uključujući detaljnu izradu na prednjem dijelu, te grublju obradu stražnje strane, gdje su vidljivi umjetnikovi otisci prsta. Tema smrti bila je jedna od Berninijevih trajnih opsesija i često se pojavljivala u njegovim djelima. Smatra se da je ta tema potaknuta od njegovog papinskog pokrovitelja, pape Aleksandra VIII, koji je prethodno od Berninija naručio lubanju (Slika 11) i lijes za svoju spavaću sobu da ga podsjećaju na njegovu smrtnost¹⁵.

Slika 10. Gian Lorenzo Bernini, *Vrijeme i smrt*, 1670., terakota, visina 36 cm

Slika 11. Gian Lorenzo Bernini, Mramorna lubanja, 1655.

¹⁵ V&A's collections (2004) URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O96234/time-and-death-statuettes-bernini-gian-lorenzo/>

Poljubac smrti je skulptura za koju se vjeruje se da ju je izradio Jaume Barba, čije je ime uklesano u bazi. Skulptura prikazuje smrt u liku krilatog kostura koji nježno drži umirućeg čovjeka i ljubi ga u obraz (Slika 12). Skulptura je izrađena 1930. za grobnicu proizvođača tekstila Josepa Llaudeta Solera, a na njoj je ispisan stihom proslavljenog katalonskog pjesnika Jacinta Verdaguera. Nadgrobni natpis glasi: "Tako se ugasilo njegovo mlado srce. Hladi mu se krv u žilama. I sva je snaga nestala. Vjera je uzvišena njegovim padom u ruke smrti. Amen." Čvrste kosti kostura stoje pored mladićevog opuštenog tijela. Kip nije samo impresivan zbog rezbarske vještine i sposobnosti umjetnika da vjerno prikaže različite teksture, već i zbog suptilnosti s kojom prikazuje odnos prema smrti. Mramorna skulptura predstavlja primjer moderne interpretacije *Memento mori*, te nastavlja privlačiti posjetitelje zbog dubokih emocija koje izaziva.¹⁶

Slika 12. Jaume Barba, *Poljubac smrti*, 1930., mramor

Životna upornost skulptura je talijanskog kipara Rinalda Carniela koja prikazuje čovjeka kojega grli kostur, prikazujući upornost života koja se bori da ne padne u ruke neizbježne smrti (Slika 13). Opsjednut smrću, Carnielo je izradio nekoliko skulptura na tu temu, a za mnoge od njih proučavao je umiruće pacijente u bolnicama. Prema onome što kažu, Carnielo nije bio nimalo sličan njegovom djelu: bio je ljubavno i optimistično biće, koje je iz nekog razloga praktički

¹⁶ Jessica Stewart (2021), MY MODERN MET URL: <https://mymodernmet.com/poblenou-cemetery-kiss-of-death/>

sve svoje radove temeljilo na smrti. Zato se svrstava u *Memento mori* umjetnike, ne samo zbog tematike, već i zbog njegove velike individualnosti u usporedbi s drugim umjetnicima tog vremena, kako talijanskim tako i s ostatkom europskog kontinenta, koji su već tada slijedili put secesije. Skulptura je jedna od nepoznatih blaga europske umjetnosti 19. stoljeća, jer je uništena tijekom drugog svjetskog rata.¹⁷

Slika 13. Rinaldo Carnielo, *Životna upornost*, 1893., mramor

Smrt i djevojka alegorijski je motiv koji nalazimo u raznim likovnim umjetnostima, književnosti i glazbi. Najčešće se mladoj djevojci smrt pojavljuje kao varalica ili kao ljubavnik. Ova tema je ukorijenjena je u mitologiji. Kod starih Grka, spominje se kao otmica Perzefone (Prozerpina kod Rimljana) od strane Hada (Plutona), boga pakla. Mlada je božica brala cvijeće u društvu bezbrižnih nimfi kad je ugledala prekrasan narcis i otrgnula ga. U tom se trenutku tlo otvorilo; Had je izašao iz podzemlja i oteo ju.¹⁸ Kroz različite umjetničke interpretacije, tema *smrt i*

¹⁷ Miguel Calvo Santos (2016), *Historia arte* URL: <https://historia-arte.com/obras/tenax-vitae>

¹⁸Patrick Pollefeys (1996-2018), *La mort dans l art* URL: <https://www.lamortdanslart.com/fille/maiden.htm>

djevojka je evoluirala, odražavajući promjenjive društvene stavove prema smrti, ljepoti i prolaznoj prirodi postojanja. Od kasnog srednjeg vijeka pa na dalje, umjetnost je živopisno personificirala smrt, često je prikazujući kao kosturnu figuru koja vodi ili vuče svoju mladu žrtvu u zagrobni život. Primjer ove požude smrti može se vidjeti u medalji s početka 16. stoljeća (Slika 14). Rezbarija od drva šimšira njemačkog kipara Hansa Schwarzza iz oko 1520. godine može se cijeliti ne samo zbog tehničke majstorije, već i zbog tematske dubine, motiva *smrt i djevojka*. U Schwarzovom radu, detaljna preciznost rezbarije simbolizira prolaznu prirodu života, gdje smrt ne staje niti zbog mladosti niti zbog ljepote. Ovaj veza između života i smrti, nevinosti i propadanja, prikazana je na način tako što truli leš *Smrti* pokušava privući *Djevojku* sebi u zagrljaj, dok ona okrenute glave pokušava pobjeći.¹⁹

Skulptura *'I Uvijek! I nikad!'* prikazana na slici 15. pokazuje još jedan primjer odnosa između *smrti i djevojke*. U ovom djelu Smrt je prikazana kao tradicionalni kostur, ali umjesto da samo odvede mladu ženu u ples smrti, on je prikazan kako je zavodi. Razni su umjetnici različito tumačili motiv, ali inače se Smrt prikazuje kao ljubavnik ili udvarač koji ljubi i vara ženu. Unatoč prividnoj senzualnosti motiva *Smrt i djevojka*, on nosi snažnu moralnu poruku podsjećajući na prolaznost života i kratkotrajnost ljepote. Sve što se danas čini savršeno sutra može nestati.²⁰

Slika 14. Hans Schwarz, *Smrt i djevojka*, 1520., drvo, promjer 10.5 cm

¹⁹ Wendy G. (2024), Travels with my art URL:<https://travelswithmyart.wordpress.com/2024/07/02/death-and-the-maiden-in-art-and-music-a-timeless-motif-of-mortality-and-desire/>

²⁰ Google Arts & Culture URL: https://artsandculture.google.com/asset/et-toujours-et-jamais-pierre-eug%C3%A8ne-emile-h%C3%A9bert/9gEEWQ8QPT_VaQ

Slika 15. Pierre Eugène Emile Hébert, *I Uvijek! I nikad!*, 1863., bronca, 49.9x63.5x 68.6 cm

4.1. Prikazi smrti u hrvatskom kiparstvu

Ljubav sestra smrti predstavlja značajno rano djelo kipara Rudolfa Valdeca. Iako su teme prolaznosti mladosti i smrti bile prisutne kod mnogih europskih umjetnika 19. stoljeća, Valdec se ističe inovativnim pristupom, odstupajući od tradicionalnih formi. Bio je jedan od prvih umjetnika koji je u hrvatsko kiparstvo uveo pesimistične teme, poput problematike smrti, a ovaj reljef prepoznat je kao prvi primjer simbolizma i stilizacije u modernom hrvatskom kiparstvu. Na brončanom reljefu *Ljubav sestra smrti* prikazana je djevojka odjevena u vjenčanicu, s krunom od trnja i velom oko glave (Slika 16). Budući da je riječ o alegorijskoj kompoziciji na kojoj je Valdec htio iskazati temu ljepote mladosti i prolaznosti života, donji dio lica oblikuje tako da otkriva mladost, dok su na gornjem dijelu lica vidljive kosti lubanje. Kontrast između realizam i naturalizam, odnosno života i smrti, korišten je i u oblikovanju ruku. Lijeva šaka koja pridržava kalež s donje strane prikazuje šaku živuće osobe, dok desna šaka, koja je u prvom planu, lišena je kože i mesa, tj. ona je kostur. Figurom nevjeste koja se pretvara u kostur prikazuje se ljudska prolaznost, a kroz simbol ljubavi Valdec prikazuje ljudski život, prolaznost

mladosti te sigurnu smrt. Iako je riječ o plitkom reljefu, dinamika se postiže kontrastom volumena pojedinih dijelova tijela figure. Valdec je povezoao stilove rane secesije u oblikovanju stiliziranih grana lišća i cvjetova ruža, te simbolizmom (aureola kao simbol svetosti, kalež kao simbol krvi Kristove i sreće u ljubavi i braku, lubanja kao simbol smrti...²¹

Slika 16. Rudolf Valdec, *Ljubav sestra smrti*, 1897., bronca

U ranoj stvaralačkoj fazi Valdec radi plitke i duboke reljefe koje stilski pripadaju ranoj secesiji, među kojima je i duboki reljef *Memento mori* iz 1898. godine (Slika 17). Unutar pravokutnog formata širokog okvira s desne strane reljefa, prikazana je muška figura u profilu s šiljatom bradom i kapom na glavi. Riječ je o jedinom sačuvanom umjetnikovom autoportretu, koji je na reljefu prikazan s istaknutim detaljem; crte lica umjetnika izražene su i realistički istaknute, a njegov pogled usmjeren je prema predmetima na lijevoj strani reljefa. Desnom rukom uhvatio se za bradu, dok ispruženom lijevom rukom koja je naslonjena na knjigu, drži glavu okrunjenog mrtvaca. U slobodnom prostoru između okrunjene lubanje i umjetnikove desne ruke,

²¹ Gliptoteka HAZU 2020

URL:<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2925618300850360&id=270144263064457&set=a.2923367094408814>

postavljena je lubanja s šešišrom. Utjecaj moderne umjetnosti i simbolizma, vidljiv je u odabiru teme smrti i prolaznosti života koju Valdec naznačuje naslovom *Memento mori*, tj. sjeti se smrti, ali i razradom motiva mrtvačkoga plesa koji u ovom reljefu prikazuje s minimalnim brojem predstavnika staleža. Nasuprot lubanji s krunom i građanskim šešišrom postavlja svoj autoportret u profilu s kapom dvorske lude, želeći naglasiti kako smrt izjednačava sve staleže.²²

Slika 17. Rudolf Valdec, *Memento mori*, 1898., bronca

²² Gliptoteka HAZU 2020 URL: https://www.facebook.com/gliptoteka/photos/pb.270144263064457.-2207520000..3468561603222691/?type=3&eid=ARCSG84Mx4MPjuqE3w5llLFfpDiCCOCBrrlar2blGX2Iy0qTcTSeBLw_8kvhiojtm7zbsD0cLymAnH&locale=hr_HR

5. MORIVACIJA I OPIS RADA MEMENTO MORI – ŽENSKI AKT

„Ne treba se čovjek bojati smrti, nego da nikada nije zaista počeo živjeti.“

– Marko Aurelije ²³

Inspiracija za skulpturu *Memento mori*, prikazanu u ovom završnom radu, proizašla je iz razdoblja značajnih životnih promjena, a koje su bile obilježene složenim zdravstvenim, fizičkim i psihičkim izazovima, što je prepoznatljivo već u skici za izradu skulpture.

Ovaj period života okarakterizirala bi kao beznadno. U ovom razdoblju života suočavala sam se s nedostatkom samopouzdanja, kao i s gubitkom vjere u život općenito. Imala sam osjećaj stagnacije, kao da propadam i ne napredujem, dok su me životne okolnosti i neugodni događaji držali zarobljenom. Intenzivna anksioznost i strah, kao i česta razmišljanja o životu i smrtnosti, potaknuli su me da te snažne emocije prenesem u svoje radove, čime su oni postali duboko autorefleksivni.

Skulptura *Memento mori* prikazuje kostura koji se nalazi na dnu stepenica i vuče ženski akt za nogu, dok ona pokušava pobjeći. Kostur, simbol smrti i prolaznosti podsjeća gledatelja na prolaznost života i suočavanje s istinom i svojom sudbinom. Kostur iako je neživo biće i dalje vrši svoju vlast nad ženom simbolizirajući opresivnu prirodu smrti. Stepenice su napravljene spiralno po uzoru na ilustraciju pakla iz djela: *Božanstvena komedija* talijanskog pjesnika Dante Alighieria. Ženski akt koji se u povijesti prikazuje kao simbol ljepote, nježnosti te krhkosti u ovoj sceni prikazuje elemente patnje, straha, borbe te bespomoćnosti. Položaj ženskog akta na stepenicama i kostur koji ga vuče za nogu simbolizira borbu s propadanjem kako emocionalnim tako i fizičkim i psihičkim. Ženski akt u skulpturi predstavlja ranjivost i snagu istovremeno. Dok se bori protiv sila propadanja, njezin izraz straha i tjeskobe odražava emocionalni nemir suočavanja sa smrtnošću i važnosti borbe. Iako je žena prvobitno prikazana spokojno i prepušteno (Slika 29), u finalnoj verziji rada položaj je promijenjen, s čime se naglašava, da za razliku od tradicionalnih prikaza *Memento mori* kao pozitivnog i utješnog motiva ljudima, ovdje se želi istaknuti važnost otpora i borbe.

Figura kostura, univerzalni simbol smrti, nekoga tko više fizički nije tu i dalje vrši svoju vlast nad ženskim aktom, simbolizira unutarnju borbu koja se fizički ne može vidjeti, te je

²³Boulton J., Widger D.(2001), Aurelije M. Meditacija (12.1.)

URL:https://www.gutenberg.org/cache/epub/2680/pg2680-images.html#link2H_4_0034

metaforički prikaz kako ljudi koji možda više nisu u našem životu i dalje imaju utjecaj i moć nad nama. Skulptura prikazom ženskog akta u ranjivom stanju u borbi protiv propadanja sažima bit memento mori i zadire u duboke teme otpora, nemoći, patnje, straha, smrti i iskorištavanja. Kroz ovaj prikaz, gledatelje se potiče na razmišljanje o prolaznoj prirodi i surovoj borbi života. Skulptura predstavlja važnost otpornosti pred stalnim propadanjem i trajnom borbom protiv sila koje nas žele iskoristiti i slomiti. Ovaj rad za mene predstavlja moj osobni put promjene, ali i motivaciju za daljnji rast unatoč problemima koje nam život svima donosi.

Slika 18, 19. *Memento mori* skulptura, terakota, 57x56x55 cm

Slika 20 , 21. *Memento mori* skulptura, terakota, 57x56x55 cm

Slika 22 , 23. *Memento mori* skulptura, terakota, 57x56x55 cm

6. PROCES IZRADE – KIPARSKA TEHNIKA I TEHNOLOGIJA

Nakon što je izrađena skica u crtežu, izradila sam skicu u glini manjeg formata (Slika 18, 19), a zatim je pozitiv odliven u gipsu (Slika 26, 27). Prvi korak u izradi skulpture bio je izrada konstrukcije za stepenište na kojemu se nalaze figure. Oslonac za stepenište napravljen je od stiropora i pur pjene te od drvenih letvica i šperploče (Slika 28). Konstrukcija se zatim zaštitila plastičnim vrećama tako da se glina nakon modeliranja može odvojiti od konstrukcije i osušiti kako ne bih došlo do pucanja prilikom sušenja. Proces sušenja je dugotrajan s obzirom na to da u slučaju naglog sušenja gline dolazi do pucanja. Skulptura je modelirana građenjem od dna prema vrhu, a konstrukcija koja je unaprijed izrađena omogućila je da se izradi spiralno stepenište.

Kada se na glinu grade manji elementi, mora ih se čvrsto utisnuti tako da pri pečenju ne bih došlo do pucanja. Karakter površine dobivamo pomoću teksture, na ovom radu tekstura je namjerno ostavljena nezaglađeno, tj. vidljiv je rukopis umjetnika, simbolizirajući nesavršenost ljudske prirode. Ovakva brada površine u radu simbolizira metaforu propadanja i prenosi poruku da kao i svako tijelo, tako je i rad nesavršen i prolazan, što je neizostavan dio života. Stepenice su podijeljene na dva dijela, te se rad nakon sušenja palio u keramičkoj peći. Dijelovi rada odvojeno su stavljeni u keramičku peć na temperaturu od 980°C, nakon čega glina poprima veliku tvrdoću.

Slika 24, 25. Skica u glini manjeg formata

Slika 26, 27. Skica odlivena u gipsu, 32x23x27 cm

Slika 28. konstrukcija prije oblikovanja

Slika 29. Proces izrade figure prije mijenjanja poze

Slika 30, 31. Skulptura nakon pečenja, prikazana na postamentu, terakota, 57x56x55 cm

7. ZAKLJUČAK

Memento mori ima duboko ukorijenjenu povijest u umjetnosti i kulturi. Počevši od antike gdje se Memento mori slavio, nastavlja se razvijati u srednjem vijeku kroz transi skulpture koje su prikazivale raspadanje tijela i prolaznost fizičkog postojanja, služeći kao diskretni podsjetnik na smrtnost. Kroz stoljeća, ovaj motiv se razvijao i prilagodio različitim kulturnim i umjetničkim kontekstima, kao na primjer u kiparstvu ili književnosti, zadržavajući relevantnost sve do suvremene umjetnosti.

Cilj ovog rada je potaknuti gledatelja na to da osobno doživi i interpretira rad pri čemu autorica kod gledatelja želi izazvati osjećaj shvaćanja zarobljenosti i nemoći ali i ženske snage koja unatoč svemu ne odustaje. Autorici završnog rada proces izrade ove skulpture je osobno označio i svojevrsnu pobjedu nad vlastitom borbom, jer je putem pobijedila jedan dio sebe i suočila se sa svojim strahom neuspjeha i propadanja. Njena je želja i dalje razvijati ovakve koncepte zbog važnosti samo izražavanja i prevladavanja svojih strahova kroz umjetnička djela.

8. LITERATURA

1. Jakubin Marijan, (1990) Osnove likovnog jezika i likovne tehnike, institut za pedagojska istraživanja, Zagreb
2. Acoris (2023), Marc Quinn: Smrt i ljudsko tijelo, Andipa
 - a. URL:<https://andipagallery.com/blog/109-marc-quinn-delving-into-death-and-the-human/> (pristup: 25.6.2024.)
3. Alegorija smrti, *smrt svetog Inocenta* 1520 / 1530, Louvre
 - a. URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010094573> (pristup: 20.8.2024.)
4. Boulton J., Widger D.(2001), Aurelije M. Meditacija (knjiga 12, poglavlje 1)
 - a. URL:https://www.gutenberg.org/cache/epub/2680/pg2680-images.html#link2H_4_0034 (pristup: 2.6.2024.)
5. Drevni mozaik kostura pronađen u Turskoj, (2016) The History Blog
 - a. URL: [Ancient skeleton mosaic found in Turkey – The History Blog](#) (pristup: 17.7.2024.)
6. Ella Morton (2014) *What Rot: A Look at the Striking “Transi” Corpse Sculptures* (*Transi*, skulpture leševa), SLATE
 - a. URL:<https://slate.com/human-interest/2014/09/transi-statues-and-cadaver-tombs-memento-mori-of-renaissance-europe.html> (pristup: 24.7.2024.)
7. Ella Morton (2016), U 16. stoljeću najbolji uredski dekor bio je maleni truli leš, Atlas Obscura
 - a. URL:<https://www.atlasobscura.com/articles/in-the-16th-century-the-best-office-decor-was-a-tiny-rotting-corpse> (pristup: 24.7.2024.)
8. Google Arts & Culture
 - a. URL: https://artsandculture.google.com/asset/et-toujours-et-jamais-pierre-eug%C3%A8ne-emile-h%C3%A9bert/9gEEWQ8QPT_VaQ (pristup: 20.7.2024.)
9. James Romaine, Marc Quinn: Pitanje života i smrti, *Self*, Image Journal
 - a. URL : <https://imagejournal.org/article/marc-quinn-matter-life-death/> (pristup: 28.6.2024.)
10. Jessica Stewart (2019), *Memento mori: Život i smrt u zapadnoj umjetnosti od lubanja do mrtve prirode*, MY MODERN MET

- a. URL: <https://mymodernmet.com/memento-mori-art/> (pristup: 21.8.2024.)
11. Jessica Stewart (2021) *Poljubac smrti*: Veličanstvena skulptura koja slavi zagrobni život, MY MODERN MET
- a. URL: <https://mymodernmet.com/poblenou-cemetery-kiss-of-death/> (pristup: 24.7.2024.)
12. Laura Hayward (2020), *Smrt u starom Rimu: fascinantan odnos između života i smrti*, The collector
- a. URL: <https://www.thecollector.com/death-in-ancient-rome/> (pristup: 26.6.2024.)
13. Mary M. Lane (2021), *Leinbergerov Memento mori*, Art & Object
- a. URL: <https://www.artandobject.com/news/reframed-leinbergers-memento-mori> (pristup: 28.8.2024.)
14. *Memento Mori i Vanitas* The art story
- a. URL: <https://www.theartstory.org/definition/memento-mori-vanitas/> (pristup: 23.6.2024.)
15. Miguel Calvo Santos (2016), *Životna upornost*, Historia arte
- a. URL: <https://historia-arte.com/obras/tenax-vitae> (pristup: 28.6.2024.)
16. Rebecca Rego Barry (2020), *Memento mori u renesansnoj umjetnosti*, Art & Object
- a. URL: <https://www.artandobject.com/articles/memento-mori-renaissance-art> (pristup: 23.6.2024.)
17. Rudolf Valdec, *Ljubav sestra smrti*, reljef 1897. Gliptoteke HAZU 2020
- a. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2925618300850360&id=270144263064457&set=a.2923367094408814> (pristup: 20.6.2024.)
18. Rudolf Valdec, *Memento mori*, reljef 1898. Gliptoteke HAZU 2020
- a. URL: https://www.facebook.com/gliptoteka/photos/pb.270144263064457.-2207520000../3468561603222691/?type=3&eid=ARCSG84Mx4MPjuqE3w5llFflfpDiCCOCBrrlar2blGX2Iy0qTcTSeBLw_8kvhiojtm7zzbsD0cLymAnH&l_ocale=hr_HR (pristup: 20.6.2024.)
19. Sara Barnes (2022), *Umjetnik koristi vlastitu krv za izradu smrznutih skulptura autoportreta svoje glave*, MY MODERN MET
- a. URL: <https://mymodernmet.com/marc-quinn-self-sculpture/> (pristup: 23.6.2024.)
20. *Smrt i Djeva*, međudnos između seksa i smrti, Dance of death.info

- a. URL :<https://www.danceofdeath.info/deathandthemaide.html> (pristup: 28.6.2024.)
21. Što je *Memento mori*? Artsper Magazine (2022)
- a. URL:<https://blog.artsper.com/en/a-closer-look/what-is-memento-mori/> (pristup: 20.6.2024.)
22. Transi grobnica Guillaumea de Harcignyja, 1394, Musenor
- a. URL:<https://www.musenor.com/collections/arts-et-education/transi-de-guillaume-d-harcigny> (pristup: 22.6.2024.)
23. *Vrijeme i smrt 1670*, V&A's collections (2004)
- a. URL:<https://collections.vam.ac.uk/item/O96234/time-and-death-statuettes-bernini-gian-lorenzo/> (pristup: 24.7.2024.)
24. V&A (2003)
- a. URL: https://artsandculture.google.com/asset/et-toujours-et-jamais-pierre-eug%C3%A8ne-emile-h%C3%A9bert/9gEEWQ8QPT_VaQ (pristup: 23.6.2024.)
25. Wendy G. (2024) *Smrt i djevojka u umjetnosti i glazbi*, *Travels with my art*
- a. URL:<https://travelswithmyart.wordpress.com/2024/07/02/death-and-the-maiden-in-art-and-music-a-timeless-motif-of-mortality-and-desire/> (pristup: 20.6.2024.)

9. SLIKOVNI PRILOZI

1. Slika 1. *Memento Mori*, nepoznati umjetnik, 1. stoljeće, 42x47 cm, mozaik
<https://www.thecollector.com/death-in-ancient-rome/> (pristup: 24.6.2024.)
2. Slika 2. Podni mozaik kostura koji drži vrčeve za vino, 1. stoljeće
<https://www.sarahaaronson.com/blog/k4p8sabvf2er2im2fvbflgbce4ce> (pristup: 24.6.2024.)
3. Slika 3. Grobnica Guillaumea de Harcignya, nepoznati umjetnik, vapnenac, 1394., 184 cm
<https://www.musenor.com/collections/arts-et-education/transi-de-guillaume-d-harcigny> (pristup: 24.6.2024.)
4. Marc Quinn, *Self*, 1991., krv, 208x63x63 cm
<http://marcquinn.com/artworks/self> (pristup: 24.7.2024.)
5. Slika 5. Marc Quinn, *Self*, proces izrade kalupa
<http://marcquinn.com/studio/studio-diaries/the-making-of-self> (pristup: 24.7.2024.)
6. Slika 6. Marc Quinn, *Self*, 2011., krv, 208x63x63 cm
<http://marcquinn.com/artworks/self> (pristup: 24.7.2024.)
7. Slika 7. Hans Leinberge, *Figura smrti*, 1520-ih, drvo, visina 24,7 cm
<https://art.thewalters.org/browse/creator/hans-leinberger/> (pristup: 22.6.2024.)
8. Slika 8. *Smrt svetog Inocenta*, 1520. – 1530., gips, visina 120 cm
<https://mymodernmet.com/poblenou-cemetery-kiss-of-death/> (pristup: 25.6.2024.)
9. Slika 9. Ligier Richier *Transi skulptura Renéa de Chalona*, 1544.-1557., mramor i vapnenac, visina 170 cm
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Transi de Ren%C3%A9 de Chalon dans 1%27%C3%A9glise_Saint-Etienne_de_Bar-le-Duc2.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Transi_de_Ren%C3%A9_de_Chalon_dans_1%27%C3%A9glise_Saint-Etienne_de_Bar-le-Duc2.jpg) (pristup: 22.6.2024.)
10. Slika 10. Gian Lorenzo Bernini, *Vrijeme i smrt*, 1670., terakota, visina 36 cm
<https://collections.vam.ac.uk/item/O96234/time-and-death-statuettes-bernini-gian-lorenzo/> (pristup: 24.7.2024.)
11. Slika 11. Gian Lorenzo Bernini, Mramorna lubanja, 1655.
<https://www.smithsonianmag.com/smart-news/bernini-skull-sculpture-was-hiding-plain-sight-years-180977852/> (pristup: 24.7.2024.)
12. Slika 12. Jaume Barba, *Poljubac smrti*, 1930., mramor
<https://mymodernmet.com/poblenou-cemetery-kiss-of-death/> (pristup: 22.6.2024.)
13. Slika 13. Rinaldo Carnielo, *Životna upornost*, 1893., mramor

- <https://historia-arte.com/obras/tenax-vitae> (pristup: 25.6.2024.)
14. Slika 14. Hans Schwarz, *Smrt i djevojka*, 1520., drvo, promjer 10.5 cm
https://www.reddit.com/r/ArtefactPorn/comments/jq8xl9/death_and_the_maiden_is_a_boxwood_carving_made_by/?rdt=40970 (pristup: 23.8.2024.)
15. Slika 15. Pierre Eugène Emile Hébert, *I Uvijek! I nikad!*, 1863., bronca, 49.9x63.5x68.6 cm
https://artsandculture.google.com/asset/et-toujours-et-jamais-pierre-eug%C3%A8ne-emile-h%C3%A9bert/9gEEWQ8QPT_VaQ (pristup: 22.6.2024.)
16. Slika 16. Rudolf Valdec, *Ljubav sestra smrti*, 1897., bronca
<http://partage.muio.hr/?object=details&id=4880> (pristup: 20.6.2024.)
17. Slika 17. Rudolf Valdec, *Memento mori*, 1898., bronca
<http://partage.muio.hr/?object=details&id=4882> (pristup: 20.6.2024.)
18. Slika 18, 19. Memento mori skulptura, terakota, 57x56x55 cm, autorska fotografija
19. Slika 20 , 21. Memento mori skulptura, terakota, 57x56x55 cm, autorska fotografija
20. Slika 22 , 23. Memento mori skulptura, terakota, 57x56x55 cm, autorska fotografija
21. Slika 24, 25. Skica u glini manjeg formata, 32x23x27 cm, autorska fotografija
22. Slika 28. Konstrukcija prije oblikovanja, autorska fotografija
23. Slika 29. Proces izrade figure prije mijenjanja poze, autorska fotografija
24. Slika 30, 31. Skulptura nakon pečenja, prikazana na postamentu, terakota, 57x56x55 cm, autorska fotografija